

TURKISH
ACADEMIC
RESEARCH
REVIEW

TÜRK
AKADEMİK
ARAŞTIRMALAR
DERGİSİ

İbn Haldûn'un Nübüvvet Anlayışı (Mukaddime Bağlamında)

Ibn Khaldun's Understanding of Prophethood (Within the Context of Muqaddimah)

Enver Bayram

Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir ABD
Email: enver.bayram@gop.edu.tr
Orcid 0000 0001 7624 4528

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü-Article Type | Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi-Date Received | 31 Mart / March 2020

Kabul Tarihi-Date Accepted | 25 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi-Date Published | 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu | Nisan – Mayıs – Haziran

Pub Date Season | April – May – June

Atıf/Cite as: Bayram, Enver, İbn Haldûn'un Nübüvvet Anlayışı (Mukaddime Bağlamında)/Ibn Khaldun's Understanding of Prophethood (Within the Context of Muqaddimah).tarr: Turkish Academic Research Review, 5 (2), 205-218 doi: tarr.712054

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

İbn Haldûn'un Nübüvvet Anlayışı (Mukaddime Bağlamında)¹

Enver Bayram²

Öz

İbn Haldûn sosyoloji, tarih, coğrafya, siyaset gibi farklı konularda fikir beyan eden çok yönlü bir alimdir. Ayrıca o, dinî ilimler alanında görüşlerini açıklamıştır. Bundan dolayı İbn Haldûn'un genel olarak dünya bilim tarihinde, özel olarak da İslam bilim ve sosyal bilim tarihinde çok önemli bir yerinin olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında onun Mukaddime adlı eseri her şeyden önce bir tarih felsefesi kitabıdır. O, bu eserinde diğer ilimlere yer verdiği gibi nübüvvet konusuna da değinmektedir. Öncelikle o, nebi ve resul kavramına değinmektedir. Vahiy tanımlayan İbn Haldûn onun mahiyeti hakkında da bilgiler vermektedir. Buna göre vahiy, Allah'ın melek vasıtasıyla peygamberlere ilettiği mesajdır. Ya melek, insan suretine girerek peygambere vahiy getirir ya da peygamber meleğin manevi derecesine yükselerek vahiy alır. Peygamber için bu iki durum da söz konusudur. Böylece o, meleğin peygamberle zil sesine benzeyen bir ses aracılığıyla ya da meleğin insan şekline girmesiyle iletişim kurmasına değinir. Bunun yanında İbn Haldûn, vahyin peygambere çok zor şekilde geldiğini belirtmektedir. Hatta peygamberin vahiy alırken çok soğuk günlerde bile terlediğini ifade etmektedir. Mucizenin peygamberliğin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve onu ispat ettiğini belirtmektedir. Yine bu hususta mucize, keramet ve sihir arasındaki farka dikkat çekmektedir. Bunun yanında vahiy-rüya ilişkisine değinmekte ve peygamberlerin rüyasının vahiy olduğunu bildirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Haldûn, Mukaddime, Nübüvvet, Vahiy.

Ibn Khaldun's Understanding of Prophethood (Within the Context of Muqaddimah)

Abstract

Ibn Khaldun is a versatile scholar who expresses opinions on different topics such as sociology, history, geography and politics. He also expressed his views in the field of religious sciences. Therefore, we can say that Ibn Khaldun has a very important place in the history of world science in general and in the history of science and social science in particular. In addition,

1 Bu makale 13-15 Mart 2020 tarihlerinde düzenlenen 5. İksad Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

2 Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir ABD, Email: enver.bayram@gop.edu.tr, Orcid 0000 0001 7624 4528.

his work called Muqaddimah is above all a history philosophy book. He mentions the subject of prophethood as well as other sciences in this work. First of all, he refers to the concept of messenger and prophet. Ibn Khaldun, who describes the revelation, also gives information about his nature. According to this, the revelation is the message that God transmits to the prophets through the angel. Either the angel enters the human form and brings revelation to the prophet, or the prophet rises to the spiritual degree of the angel and receives the revelation. These two conditions are in question for the Prophet. Thus, it refers to the angel's communication with the prophet through a sound similar to the ringing tone, or by the angel getting into human form. In addition, Ibn Khaldun states that the revelation came to the prophet very difficultly. He even states that the prophet sweated while taking revelation even on very cold days. He states that miracle is an integral part of prophecy and proves it. Again, in this regard, it draws attention to the difference between miracle, miracle and magic. He also touches on the revelation-dream relationship and reports that the dream of the prophets is revelation.

Keywords: Tafsir, Ibn Khaldun, Muqaddimah, Prophethood, Revelation.

Giriş

İbn Haldûn, 1 Ramazan 732'de (27 Mayıs 1332) Tunus'ta doğmuştur. Aslen Yemenli olduğu için Hadramî, Tunusta doğduğu için Tûnisî, hayatının büyük kısmını Kuzey Afrika'da geçirmesi nedeniyle de Mağribî nisbesiyle anılmıştır.³ İbn Haldûn ilk bilgilerini kendini ilme adanmış olan babası Muhammed'den almıştır. Bundan sonra Muhammed b. Sa'd b. Bürrâl el-Ensârî'nin derslerine devam etmiştir. Bunun yanında Muhammed b. Şevvâş ez-Zerzâlî, Ahmed b. Kassâr, Muhammed b. Arabî el-Hasâyirî, Muhammed b. Bahr, Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatıyla alakalı dersler okumuştur. Ayrıca hafızlığını tamamlayıp Zevâ'î'den kıraat ilmini öğrenmiştir. Yine Abdülmüheymîn'den hadis ve siyer, Sattî'den fıkıh dersleri, Âbilî'den de fıkıh usulü tahsil etmiş, bunun yanında kelâm, mantık, felsefe ve matematik dersleri almıştır. Şiirle de ilgilenen İbn Haldûn birçok şiir ezberlemiştir. Hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, dört yılını yine Tunus'ta, son yirmi dört yılını da Kahire'de geçiren İbn Haldûn buralarda çeşitli görevlerde bulunmuş, en son kadılık makamında iken yetmiş dört yaşında 26 Ramazan 808'de (17 Mart 1406) vefat etmiştir.⁴

Kitâbu'l-İber, Mukaddime, Şifâ'us-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil, Et-Tâ'rif, Lubâb'ul-Muhassal fi Usûli'd-Dîn İbn Haldûn'un eserlerinden bir kaçıdır. Mukaddime onun en meşhur eseridir. Bir giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Mukaddime müstakil bir kitap olarak yazılmamış, el-İber'in altı ana bölüme ayrılan birinci cildi zamanla Muqaddime diye anılır olmuştur. Tarih yazıcılığı yöntemini içeren Muqaddime, tarihin konusu olan şeyleri var olmaları bakımından incelediği için de aynı zamanda bir ontoloji kitabıdır. Sosyal hayatın çeşitli yanlarına usul ve kavâidiyle

3 Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 538; Abdülhak Adnan Adıvar, "İbn Haldûn", *İA* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 5/2: 739-740; İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), 1/Önsöz.

4 Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 538-541; Adıvar, "İbn Haldûn", 5/2: 739-740; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/Önsöz.

değınmesi bakımından bir siyaset, iktisat, eğitim, ilim ve her şeyden önce bir tarih felsefesi kitabıdır.⁵

Mukaddime sosyal bilimlere yer vermesinin yanında İslamî ilimlere de değınmektedir. Bu hususta Kur'an ilimleriyle alakalı meselelere de zaman zaman temas etmektedir. Nübüvvet, vahiy, mucize, keramet, sihir, rüya gibi doğrudan Kur'an ilimlerinin ve Tefsir usulünün konuları arasında var olan kavramları ele almaktadır⁶. Biz de bu çalışmamızda İbn Haldûn'un söz konusu kavramlara yüklediğı anlamlar çerçevesinde onun nübüvvet anlayışını ele almaya gayret edeceğiz.

1. Nübüvvetin Tanımı

Nübüvvet sözlükte “haber vermek” anlamındaki *neb'* ya da “konum ve değeri yüksek olmak” manasındaki *nebve* (nübü) kökünden türemiştir.⁷ Râgıb el-İsfahânî nübüvvet kelimesinin terim anlamını “Allah ile akıl sahibi kulları arasında dünya ve âhiret hayatlarıyla ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan elçilik görevi” diye tarif etmiştir.⁸ Nebi kelimesi nübüvvet kökünden türemiştir. Risalet kavramı da nübüvvetle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Her iki kavramda asıl unsur, Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara ulaştırarak elçilik görevini yerine getirmektir. Allah'ın peygamber olarak gönderdiği kimseye *nebi* yanında *resul* de denir.⁹ Ancak İbn Haldûn, Mukaddime'sinde *resul* ve *nebi* kavramları arasında fark olduğunu belirtmektedir. Ona göre şeriat hükümlerini çingırak sesiyle alan kimseler *resul* değil *nebidirler*. Zira onlar *resulün* şeriat ve dinini teyit etmek üzere gönderilen habercilerdir.¹⁰ Dolayısıyla İbn Haldûn *nebiyi*, *resullerin* şeriatlerini uygulayan elçiler olarak görmektedir.

İbn Haldûn nübüvvetin belirtisi ve belgesi olarak üç madde sıralamaktadır. Birinci olarak peygamberler peygamberlik gelmeden önce *salah ehli* kimselerdir. Her türlü kötü işlerden kaçınırlar. İkinci olarak onlar *kavimleri* arasında *asaletli* ve *şerefli* bir soydan gelmişler ve onlar tarafından *himaye edilmişlerdir*. Üçüncü olarak ise *davalarında doğruluklarını ispat edebilmek için mucizeler gösterebilen insanlardır*.¹¹

İbn Haldûn peygamberlerin gönderiliş amaçlarına da değınmektedir. Peygamberlerin, Allah'ın lütfu ve ezeli olan esirgemesi ile gönderildiklerini belirtmekte ve onların Allah ile kulları arasında elçiler olduğunu ifade etmektedir. Ona göre peygamberler Allah'ın emir ve yasaklarını insanlara anlatarak onların doğru yoldan çıkmamalarına vesile olur. Onlara her zaman kurtuluş yolunu gösterirler.¹²

5 Uludağ, “İbn Haldûn”, 19: 541-543; Tahsin Görgün, “Mukaddime”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 118; Adıvar, “İbn Haldûn”, 5/2: 740-743; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/Önsöz.

6 Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 1-315.

7 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “*Neb'*”, *Lisani'l-Arab* (Beyrut: Daru sadr, 1414h.), 1: 162.

8 Ragıb İsfehani, “*Neb'*”, *Müfredât*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 1416.

9 Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33: 279.

10 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/239.

11 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/18-21.

12 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/216.

2. Nübüvvet-Vahiy İlişkisi

Vahiy kelimesi sözlükte “hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, ilham etmek, işaret etmek” anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise “Allah’ın bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi” demektir.¹³ Vahiy kavramı Kur’ân’da yetmiş aşkın yerde fiil kalıplarıyla, altı yerde de “vahy” şeklinde geçer ve bu âyetlerin çoğunda Allah’a,¹⁴ insanlara¹⁵ ve bunun dışında şeytana¹⁶ da nispet edilmektedir. Allah, peygamberler dışında meleklerle,¹⁷ Hz. Musa’nın annesine,¹⁸ Havirilere,¹⁹ arılara,²⁰ yer küresine²¹ ve göklere²² vahyettiğini belirtmektedir.²³

İbn Haldûn beşerî ruhların nevilerini üçe ayırmaktadır. Buna göre birinci grup ruhlar, ruhanî idrak dercesine erişemeyen ruhlardır. Bu sınıf tabiatı gereği aşağılık yönlerle dalarak ancak duygu ve hayal ile idrak edip belli kaide ve usullere göre hareket etmektedir. İkinci grup ruhlar ise ruhanî idrak dercesine erişen ruhlardır. Bunlar yüce şahsiyetler olup nefis ve ruhları tabii hallerinde kaldığı için yüksek alemlere ulaşabilmişlerdir. Yine bunlar muhtaç oldukları ilim ve ruhanî bilgilerin nurları ile aydınlanmış kimselerdir. Birçok sırrı bilen ve tanrısal bilgileri bilebilen bu insanların bilgileri birinci gruptakilerin bilgileri gibi sınırlı değildir. İşte bu halet velilerin halidir.²⁴

Üçüncü gruba gelince bu da peygamberlerin ruhlarıdır. İbn Haldûn’a göre peygamberlerin halk içinde bulunmaları, Allah ve melekleriyle münasebetlerine mâni değildir. Onlar riyazet gibi dış etkenlere bağlı kalmadan beşerî olan nefisleri kendiliklerinden tanrısal olan meleklik makam ve derecesine çıkararak ruhları bir anda ulvî alemlere ulaşır. Meleklerden tanrısal hitabı işitirler ve vahye muhatap olurlar. Böylece onlar beşerî hallerinden sıyrılıp meleklik halini almış olurlar. Bu halde itikat, amel ve ahlâka dair bilgiler edinirler. Birçok farklı müşahedelerle karşılaşır. Vahiy insanlara tebliğ edeceklerinde hemen meleklikten beşeriyete dönerler.²⁵

İbn Haldûn’a göre peygamberler vahiy alırken tabiatları değişmekte ve âdeta melekleşmektedir. Onun bu konudaki görüşü şöyledir: “Vahyin nuru zuhur ettiği vakitlerde, peygamberler yanlarında bulunanlardan büsbütün kaybolarak maneviyata müteveccihen olurlar ve zâhirlerine bakıldığında uyku ve bayılma gibi bir hal hâsil olup, görenler onları uyuyor veyahut bayılmış sanırlar. Vâkide ise bu hallerden hiçbiri yoktur. Hakikatte ise kendileri horuldamak halinde iseler

13 İbn Manzûr, “Vhy”, 15: 379; İsfahanî, “Vhy”, 1544; Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 42: 440.

14 Al-i İmran 3/44; Fussilet 41/6.

15 Meryem 19/11.

16 el-En’âm 6/112, 121.

17 el-Enfal 8/11.

18 Tâhâ 20/38-39.

19 el-Maide 5/111.

20 en-Nahl 16/68-69.

21 ez-Zilzâl 99/4-5.

22 Fussilet 41/12.

23 Yavuz, “Vahiy”, 42: 440; Nübüvvet- rehberlik ilişkisi için bk. Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine* (Ankara: Birleşik Yayınları, 1992), 1-16.

24 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/237; Ayrıca bk. Eyüp Bekiryazıcı, “Şihabuddin Sühreverdî’nin Nübüvvet Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 41* (2014): 117-128.

25 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/237-238.

de ruhları tanrısal cezbeden ötürü yüce olan ruhlar ve melekler ile ruhanî münasebet ve temaslarda ve bunları müşahedeye dalmış buldukları için beşerin anlayışının büsbütün dışında bir durumdadırlar. Bu cezbe çağında peygamber fısıldayarak söylenen sözleri işitir, peygamberler bu sözleri anlar, veyahut melek, bir şahıs suretinde gözükerek Tanrı tarafından vahyedilen ve gönderilen hükümleri peygambere nakleder. Bundan sonra peygamberden bu hal zâil olur. Bu hal zâil olduğunda peygamber vahyedilen ayetleri anlamış bulunur.”²⁶

Allah, Kur’an’da beşer ile iletişim kurmanın ancak üç yolla mümkün olabileceğini açıklamaktadır: “Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi gönderip izni ile dilediğini vahyetmesi şeklinde olabilir. Muhakkak ki O çok yücedir, engin hikmet sahibidir.” (eş-Şûrâ 42/51). Görüldüğü üzere Allah’ın bir insanla iletişimi ya vahiy yoluyla ya sözlü konuşmayla ya da elçi gönderme yoluyla gerçekleşmektedir.

İbn Haldûn söz konusu ayetten hareketle vahyin geliş keyfiyetine değinmektedir. Bu sadette o, Hz. Peygamberin “Bazen o bir çingırağın sesine benzer olarak gelmektedir ki bana en ağır olanı da bu şekilde gelen vahiydir. Vahyin indirilmesi tamamlanınca ben söylenenleri derhal hatırlarım. Bazen de insan suretinde bir melek gelir ve benimle konuşur. Ben de onun sözlerini anlarım.”²⁷ şeklindeki sözünü nakletmektedir. İbn Haldûn, çingırak sesi yoluyla gelen vahyi remz ve işaret olarak tanımlamaktadır.²⁸ Yani peygamberler bu seslerden remz ve işaret yoluyla vahyedilen hüküm ve emirleri açık bir şekilde anlarlar. Daha sonra bunları kavimlerine yine açık bir şekilde tebliğ ederler.²⁹

İbn Haldûn vahyin ikinci geliş yolu olarak ise vahiy meleği Cebrail’in insan suretine girerek peygamberlere vahiy getirmesine işaret etmektedir. Bunu da vahyin yüksek haleti olarak görmektedir. Tevrat, Zebur, incil ve Kur’an vahyinin bu şekilde vuku bulduğunu bildirmektedir.³⁰

İbn Haldûn vahyin ses ve seda ile alındığı nübüvvetin ilk dönemlerinde peygamberin çok yorgun düştüğünü belirtmektedir. Bunun sebebinin de peygamberin vahiy almaya yeni başlaması ve bu duruma henüz alışmamış olmasına bağlamaktadır. Yine o, nübüvvetin başlangıcında peygambere vahyin işitme yoluyla geldiğini ve henüz göz ile idrakin devreye girmediğini belirtmektedir. Ne zaman ki peygamber gaybî alemlerle münasebetini yoğunlaştırmış ve devamında gaybî alemlerden beşerî alemlere dönmeye almış, ondan sonra göz ile de meleği görmeye almıştır. Bunun üzerine melek insan suretinde peygambere gözükmuştür.³¹ Görüldüğü gibi

26 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/217.

27 Muhammed b. İsmâil Buhârî, *Sahih-i Buhârî*. 2. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Bed’u’l-Vahy”, 2., Bed’u’l-Halk, 6.; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, 2. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Fezâil”, 87.

28 Ancak İbn Haldûn’un “vahiy” kelimesine yüklediği bu anlamı Kur’an vahyi için geçerli kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Zira bu yorum Kur’an vahyinin ya bazı semboller kullanılarak gerçekleşen bir konuşma ya da sözsüz ve lafızsız bir sestem ibaret olduğunu kabul etmemiz anlamına gelmektedir. Halbuki Kur’an, “(Resûlüm!) onu (vahyi) çarçabuk almak için dilini kımlatma. Şüphesiz onu, toplamak (senin kalbine yerleştirmek) ve onu okutmak bize aittir. O halde, biz onu okuduğumuz zaman, sen onun okunuşunu takip et.” (el-Kıyâmet 75/16-18) ayetleriyle semâdan (işitme) ve açık bir okumadan bahsetmektedir. Bundan da anlaşılacağı üzere Kur’an vahyinde hem lafız hem ses hem de her ikisinin birleşmesinden doğan bir kırâat vardır. Aksine düşünmek Kur’an vahyini sünnet dercesine düşürmek olur. Zira sünnet vahyinde bazı yollarla sadece kalbe ilkâ etmek söz konusudur. Geniş bilgi için bk. Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: İfâv Yayınları, 2012), 51-52.

29 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/238.

30 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/239.

31 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/240-241.

İbn Haldûn vahyin başlangıcında işitmenin etkili olduğunu, daha sonra da görmenin devreye girdiğini belirtmektedir.

İbn Haldûn Hz. Peygamber'in vahyi alırken anlatılması mümkün olamayan durumlarla karşılaştığını ve ondan horuldamlar meydana geldiğini, hülasa vahyi alırken çok şiddetli hallere katlandığını belirtmektedir. Zira bu halde peygamberin ruhu, bedeni ile münasebetini kesmekte ve meleklik dercesine yükselmektedir. Bu halde vahye mazhar olan peygamber şiddetli ve zor bir durumla karşılaşmıştır.³² Yine bu meyanda o Hz. Âişe'nin, "Ben onu en soğuk bir günde kendisine vahiy gelirken gördüm, alnından terler akıyordu"³³ şeklindeki sözünü de nakletmektedir. Hz. Âişe'nin sözünü "Doğrusu biz sana (taşması) ağır bir söz vahyedeceğiz."³⁴ ayetiyle de delillendirmektedir.³⁵

İbn Haldûn peygamberlerin vahiy meleği Cebrail'den göz açıp kapayıncaya kadar vahyi çok süratli bir şekilde aldıklarına vurgu yapmaktadır. Bunun için de peygamberlerin donanımının buna çok müsait olduğunu söyler. Zira onların kalpleri daima âlem-i gayba yönelmiştir. İlahi bilgiler onların kalplerine çarçabuk akseder. Bunun sebebi de onların bilgileri bizimki gibi çalışıp çabalayarak ve belli bir zaman sürecinde öğrenilmiş bilgiler değildir. Bu bilgiler onlara bir defada telkin edilir.³⁶ Görüldüğü gibi İbn Haldûn bu görüşüyle peygamberliğin kesbî değil vehbî olduğunu da belirtmektedir.

İbn Haldûn ilk vahyin Hz. Peygamber'e nasıl geldiğinden de bahsetmektedir. Bu hususta o, Hz. Peygamber'den gelen şu hadisi aktarmaktadır: "Melek bana okumamı emretti. Kendisine okuma bilmediğimi söyledim. Beni kollarının arasına alıp kuvvetle sıktı; sonra 'oku!' dedi. Ben yine, 'Okuma bilmem' dedim. Beni tekrar kollarının arasına aldı, kuvvetle sıktı ve 'oku!' diye tekrar etti. Ben yine 'Okuma bilmem' dedim. Üçüncü defa kollarının arasına alıp daha kuvvetlice sıktıktan sonra bıraktı ve şöyle dedi:³⁷ 'Yaratan rabbinin adıyla oku; O, insanı alaktan (asilip tutunan zigottan) yarattı. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. O, kalemle (yazmayı) öğretendir. İnsana bilmediklerini öğretmiştir."³⁸

İbn Haldûn vahyin tedrici olarak gelmesine ve bunun nedenine de değinmektedir. O, Kur'an'ın tedrici olarak nazil olmasını peygamberi buna alıştırmak olarak açıklamaktadır. Zira alışılan bir şey daha sonra insana zor gelmez. Bu nedenle Mekke döneminde nazil olan ayet ve sureler Medine döneminde nazil olan ayet ve surelere göre daha kısadır. Bununla da peygamber vahyi almaya tam olarak hazır hale gelmiştir.³⁹

İbn Haldûn vahiy esnasında Hz. Peygamber'in o meşakkatli halini gören müşriklerin peygambere mecnunluk isnat etmek suretiyle iftira attıklarını belirtmektedir. Bunun yanında müşriklerin peygamberi cinlenmekle de suçladıklarını belirtmektedir. Ancak müşriklerin gördükleri

32 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/241-242.

33 Buhârî "Bed'ü'l-Vahy", 2.

34 el-Müzzemmil 73/5.

35 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/218.

36 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/239.

37 Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 3.

38 el-Alak 96/1-5.

39 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/242.

şeylerin kendilerine karışık ve şüpheli olarak gösterildiğini ve Allah'ın saptırdığını hiç kimse-
nin doğru yola iletemeyeceğini ifade etmektedir.⁴⁰

3. Nübüvvet-Rüya İlişkisi

Rü'yâ kelimesi sözlükte “görmek” anlamındaki rü'yet kökünden türemiş olup, uyku sırasında zi-
hinde beliren görüntülerin tamamını ifade etmektedir.⁴¹ Yine “görmek” anlamına gelen “hulm”
kelimesi de karışık düşler için kullanılmaktadır. Bunun yanında ehâdis, menâm ve mübeşşirât
kelimelerinin de “rüya” anlamında kullanımları vardır. Rahmânî rüyalara “rü'yâ-yı sâdika, sâ-
liha, hasene”; şeytânî olanına ise “hulm” denilmektedir. Hz. Peygamber de bu hususta “Rüya
Allah'tan, hulm ise şeytandandır”⁴² demiştir.⁴³

İnsanın rüya yoluyla gaybî alemlere ulaşmadaki perdenin uyku vasıtasıyla kalktığına değinen⁴⁴
İbn Haldûn, rüyayı şöyle tanımlamaktadır: “Rüya, rühanî bir şey olup uykuda iken insanî olan
ruhun manalar âlemine dalması sonunda gaybden kendisine akseden varlıkların şekil ve sureti-
ni bir anda görmesinden ibarettir.”⁴⁵ Maddi alemle ilişkisini kesmesinden dolayı insanın uyku-
dayken rüyasında ruhanî varlık şeklini aldığı belirten İbn Haldûn, bu nedenle onun melekleri
ve diğer lâtif cisimleri gördüğünü beyan etmektedir. İnsan, rüyasında bazı bilgileri edindikten
sonra eskisi gibi cismanî haline döndüğünü ifade etmektedir. Ruhun rüyadaki iktibası zayıf,
birbirine karışık ve hayaldeki misali açık değilse rüyanın yorumlanmaya ihtiyaç duyduğunu,
aksi takdirde onu yorumlamaya ihtiyaç olmadığını belirtmektedir.⁴⁶

İbn Haldûn vahiy alırken peygamberlerde uyku halinden çok farklı olan uyuklama halinin
meydana geldiğini belirtmektedir. Uyku halinin bu hâletten daha aşağı seviyede olduğunu be-
lirtten İbn Haldûn, bu haletin meydana gelmesinden dolayı Hz. Peygamber'in, “Rüya, peygam-
berliğin kırk altı parçasından birini teşkil eder.”⁴⁷ şeklinde buyurduğunu ifade etmektedir. Yine
o, bu sadette kırk üç ve yetmiş sayılarını da zikretmektedir. Ancak o, zikredilen bu sayıların
kesretten kinaye olarak kullanıldığını belirtmekte ve rüyanın, nübüvvetin kırk altıda biri olduğu
görüşünün doğru olmadığını ifade etmektedir.⁴⁸

Rüyaların, Hz. Peygamber'in haber verdiği gibi⁴⁹ Allah'tan, melekten ve şeytandan kaynaklan-
dığına vurgu yapan İbn Haldûn, rüyada görülen şekil ve suretlerin birbirine benzemesiyle ta-

40 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/218.

41 İbn Manzûr, “Hlm, 12: 145; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, “Rae”, *Tâcü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdülğafur Attâr
(Beyrut: Daru'l-ilm, 1987), 6: 2347; İsfehani, “Rüya”, 658; İlyas Çelebi, “Rüya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
(Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 306.

42 Buhârî, “Ta'bir”, 3, 4, 10, 14; Müslim, “Rü'yâ”, 2.

43 Çelebi, “Rüya”, 35: 306.

44 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/254.

45 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/251.

46 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/251-252.

47 Buhârî, “Ta'bir”, 26; Müslim, “Rüya”, 8.

48 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/252-253.

49 Buhârî, “Ta'bir” 3, 26; Müslim, “Ru'ya” 1, 6.

bire muhtaç olan düşlerin meleklerden vuku bulduğunu söylemektedir. Bunun yanında karışık düşlerin şeytandan olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Nübüvvetin rüyalarla başladığını, dolayısıyla rüyaların nübüvvetten bir parça olduğunu belirten İbn Haldûn, rüyanın peygamberlik çağıyla olan irtibatını anlattığını ifade etmektedir. Yoksa rüyanın gerçeğinin nübüvvetin mahiyetine olan nispeti anlatmadığını belirtmektedir.⁵¹ Ayrıca o bu hususta “Peygamberlik benimle sona ermiştir; artık peygamberlikten ancak müjdeciler kalmıştır. Ona, ‘ey Tanrı elçisi, bu müjdeciler nedir’ diye sorulunca peygamber: ‘Bu müjdeciler doğru olan rüyalardır ki, onu sâlih (seçkin) insanlar veyahut sen görürsün’ demiştir, rivayetini de nakletmektedir.”⁵²

4. Peygamberlerin İsmeti

İsmet kelimesi sözlükte “engel olmak, gelebilecek zararları bertaraf edip korumak” anlamına gelmektedir.⁵³ Râgıb el-İsfahânî terim olarak “Allah’ın temiz bir yaratılışa sahip kılması, bedenî üstünlük vermesi, zafer ve kararlılık lutfetmesi, iç huzuru yaratması ve hayra muvaffak kılması suretiyle kendilerini koruması” şeklinde açıklamaktadır.⁵⁴ İbn Manzûr ise “Allah’ın, kulunu cezalandıracağı kötü şeylerden koruyup ona engel olması”⁵⁵ diye tanımlamaktadır. Kelâm ilminde ise “peygamberlerin Allah tarafından günah işlemekten korunması” şeklinde terimleşmiştir.⁵⁶

İbn Haldûn’un nübüvvet hususunda değindiği konulardan biri de peygamberlerin ismeti meselesidir. O, peygamberlerin gerek peygamberlik öncesinde gerekse peygamber olduktan sonra bütün kir ve kötülüklerden arındırılmış oldukları kanaatindedir. Zira peygamberler zemmedilmiş şeylerden, kötülüklerden ve günahlardan nefret eder bir tarzda yaratılmışlardır. Mesela Hz. Peygamber bir gün amcası Abbas’la beraber Kâbe’nin binası için peştamalıyla taş taşırken avret yeri açıldığında hemen yere kapanmıştır. Yine nahoş eğlencelerin olduğu bir düğünde uyuya kalmıştır. Yine o, Cebail ile fısıldaşarak vahiy almasını ileri sürerek soğan ve sarımsağa yanaşmadığını belirtmektedir.⁵⁷ Ancak ümmetini de soğan ve sarımsaktan menetmemiştir.

5. Nübüvvet-Mucize İlişkisi

Mu‘cize kelimesi sözlükte “bir şeye güç yetirememek” anlamındaki acz kökünden türemiştir.⁵⁸ Kur’anda mucize kelimesi geçmemekle beraber onun yerine farklı türevlerle kullanılan acz ke-

50 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/257.

51 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/253.

52 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/254.

53 Cevherî, “Asm”, 5: 1986; İbn Manzûr, “Asm”, 12: 403.

54 İsfahânî, “Asm”, 1016.

55 İbn Manzûr, “Asm”, 12: 403-404.

56 Mehmet Bulut, “İsmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 134.

57 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/219.

58 İbn Manzûr, “Acz”, 5: 369.

limesi yirmi bir ayette geçmektedir.⁵⁹ Kur’ân’da peygamberlerin Allah tarafından gönderilmiş gerçek elçiler olduğunu kanıtlayan hârikulâde olaylar daha çok âyet kelimesiyle ifade edilmektedir.⁶⁰ Bunun yanında beyyine,⁶¹ burhân,⁶² sultân,⁶³ hak⁶⁴ ve furkân⁶⁵ mucize anlamında kullanılan kelimelerdendir.⁶⁶

Mucizeyi “harika” olarak adlandıran İbn Haldûn, harikayı ise şöyle tanımlamaktadır: “İnsanların benzerini yapamayacakları ve kudretleri dışında olan nesne demektir. İnsanlar bunun benzerini yapmaktan aciz oldukları için harikaya mucize, yani insanları mislini vücuda getirmekten aciz bir halde bırakan, diğer tabirle insanlar onun benzerini yapmaktan aciz oldukları harika demektir.”⁶⁷

İbn Haldûn mucizenin meydana gelme keyfiyeti ve peygamberlerin davalarının doğruluğuna delâleti hakkında kelimcilerin ve mutezilenin görüşlerini aktarmaktadır. Mütেকellimîn’in, “mucize, Allah’ın kudretiyle meydana gelir, peygamberlerin işi değildir” dediklerini naklettikten sonra mutezilenin, “Allah’ın kullarının işleri kendilerinden sâdırıdır, yani kendileri yaparlar” şeklindeki görüşünü belirtmektedir. Ancak İbn Haldûn mucizenin, kulların işleri cinsinden olmadığını belirterek mutezilenin bu görüşüne iltifat etmemektedir. Mütেকellimîn’e göre peygamberlerin görevlerinden biri de Allah’ın izni ve müsaadesiyle muhataplarına mucizeyle meydan okumak ve onlara acizyetlerini göstermektir. Peygamber, hak peygamber olduğunu ispat etmek için mucize izhar edeceğini önceden kavmine ilan eder. Mucize meydana geldiğinde bu, Allah’ın onu hak peygamber olduğunu söylemesi yerine geçer. Böylece onun peygamberliği kesin olarak ispatlanmış olur. Bu da mucizeyi keramet ve sihirden ayırmaktadır.⁶⁸

İbn Haldûn, mucizenin peygamberlerin peygamberliklerini ispat etmek için ve kulları doğru yola sevk etmek için gösterildiğini ve yalancının elinden bunun asla zuhur edemeyeceği şeklindeki Eşarilerin görüşlerini de aktarmaktadır. Mutezile’nin de yalancı kimsenin elinde harika ve mucizenin zuhur edemeyeceği görüşünde olduğunu zikretmektedir. Zira onlara göre Allah, ancak güzelliği irade edip yaratır, çirkin olanı yaratmaz.⁶⁹ Böylece İbn Haldûn, Mutezilenin husun-kubuh meselesindeki görüşlerinin, mucizeye bakış açılarını etkilediğini belirtmiştir.

İbn Haldûn bu hususta filozofların mucizeyle alakalı görüşlerine de yer vermektedir. Filozoflara göre tehadî olsun ya da olmasın peygamberler hârika ve mucizeler gösterebilirler. Onlar bu harika ve mucizelerin bizzat peygamberin kendi işi olduğu kanaatinde dirler. Zira peygamberler bunu nefis ve ruhlarının cevher ve maddesinin saflığı ve kudsî olan kuvvetlerinin icabı olarak istedikleri mucizeleri kendileri icat ederler. Çünkü onların nefis ve ruhları diğer insanların

59 Muhammed Fuad Abdülbâkî, “Acz”, *el-Mu’cem’ul Müfrehes li’l-Elfazi’l Kur’an’il-Kerim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990), 446.

60 Hatice Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği Hüd b. Muhakkem el-Hevârî ve Tefsiri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 147.

61 el-A’râf 7/73.

62 el-Kasas 28/32.

63 en-Nisâ 4/153.

64 Yûnus 10/76.

65 el-Bakara 2/53.

66 Halil İbrahim Bulut, “Mucize”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30: 350.

67 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/221-222.

68 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/222-223.

69 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/224.

nefis ve ruhlarından daha yücedir. Yine filozoflara göre peygamberlerin mucize göstermeleri kavimlerinin onlardan mucize istemelerine bağlı değildir. Mucize izhar etmek onların nefis ve ruhlarının özelliklerindedir.⁷⁰

İbn Haldûn mucizelerin en şerefli ve en açığının Hz. Muhammed'e (sav) indirilen Kur'an-ı Kerim olduğunu belirtmektedir. Kur'an'ın bizzat kendisi harika ve mucizedir. İslam davasının doğruluğuna delalet etmektedir. Bunun yanında o, Hz. Musa'nın elinde zuhur eden âsanın yılan haline dönüşmesi ve Hz. İsa'nın ölüleri diriltmesi mucizelerine de değinmektedir.⁷¹

6. Nübüvvet, Keramet ve Sihir

Sözlükte, "iyi, ahlâklı ve cömert olmak" anlamına gelen kerâmet terim olarak, "Allah'ın sâlih, takvâ sahibi, velî kullarından zuhur eden olağan üstü hal" diye tanımlanmaktadır. Mûcize peygamberlerden, keramet ise velilerden zuhur eder.⁷²

Sihir ise sözlükte, "bir şeyi olduğundan başka türlü göstermek, aldatmak, oyalamak; birinin ilgisini çekmek, gönlünü çelmek" mânalarında masdar; "hile, aldatma; sebebi gizli kalan iş" anlamlarında isim olarak da kullanılmaktadır.⁷³ Terim olarak sihir, "el çabukluğu, göz boyama ve yıldızlı sözler söyleme yoluyla gerçekleştirilen hile ve aldatma işi, şeytanla yakınlık kurup ondan yardım alma ve nesnelere şekli değiştirme iddiası" şeklinde tanımlanabilir.⁷⁴

Allah'ın hak peygamberi olduğunu ispatlayan tehadînin, mucizenin bir parçası olduğuna değinen İbn Haldûn, keramet ve sihirde ise bu durumun olmadığını belirtmektedir. Zira keramet ve sihirden dolayı ortaya çıkan harikaları tasdik etmeye lüzum yoktur. Ancak bir tesadüf eseri olarak sihir ve keramette de tehadî olabilir. Hatta bazı alimler keramette tehadînin olmasını zaruri görmüşlerdir. Bununla beraber mucize ve kerametteki tehadî birbirinden tamamen ayrıdır. Çünkü peygamberler de veliler de kendilerine has harikalar izhar ederler.⁷⁵ Görüldüğü gibi İbn Haldûn peygamber vasıtasıyla zuhur eden mucizeyle veliler vasıtasıyla izhar olunan kerameti tamamen birbirinden ayırmaktadır.

İbn Haldûn keramet konusunda mezheplerin görüşlerine de temas etmektedir. Bu doğrultuda o, Mutezile mezhebin kerametleri inkâr ettiklerini belirtmektedir. Bunun sebebi olarak da harikaların peygamberlerin işi olduğu ve peygamber dışındaki kulların işlerinin ise sıradan işler olduğu düşüncesine dayandığını ifade etmektedir.⁷⁶

İbn Haldûn, filozofların mucize-sihir ve mucize-keramet görüşlerine değinmektedir. Filozoflara göre peygamberler fitratları gereği devamlı iyi ve hayırlı işlerle meşgul olurlar. Buna

70 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/225-226.

71 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/227.

72 Süleyman Uludağ, "Keramet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 265.

73 İbn Manzûr, "Shr", 4: 348; İlyas Çelebi, "Sihir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37: 170.

74 İsfehani, "Shr", 703.

75 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/223-224.

76 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/224.

karşılık sihir yapan kimsenin her işi de kötülüktür. Yaptığı sihri kötü ve fena maksatlara alet ederler. Onlara göre keramet mucizenin daha aşağı derecesidir. Peygamberler veli tarafından gösterilen tüm kerametleri gösterebilir ama veli, peygamberlerin gösterdiği mucizeleri gösterebilme kudretinde değildir.⁷⁷

7. Gaybten Haber Verme

Gayb sözlükte, “gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, uzaklaşmak, gözden kaybolmak” anlamında masdar ve “gizlenen, hazırda olmayan bulunmayan şey” mânasında isim veya sıfat olarak kullanılmaktadır.⁷⁸ Terim olarak da “duyular çerçevesine girmeyen ve aklın zaruri olarak gerektirmediği şey” ya da “kalplerde (zihinlerde) mevcut olsun veya olmasın gözlerden gizli kalan her şey” şeklinde tanımlanabilir.⁷⁹

İbn Haldûn gaybten haber verenler arasında peygamberleri, kâhinleri, arrafları, falcıları, mecnunları ve müneccimleri zikretmektedir. Peygamberlerin verdiği bilgilerin hak, diğerlerinin verdiği bilgilerin batıl olduğunu belirtmektedir. Peygamberlerin kalplerine Allah tarafından ilahi bilgiler verildiğini kaydeden İbn Haldûn, insanlarca bilinmeyen gaybî haberlerin peygamberlere iletilmesi sonucu bu haberlerin insanlar tarafından bilinebileceğini belirtmektedir. Aksi halde hiçbir kimse bu haberlere muttali olamaz. Peygamberler de ancak Allah’ın kendilerine bildirdikleri şeyleri bilirler.⁸⁰

İbn Haldûn, kâhinlerin haberleri meleklerden değil şeytanlardan aldığı dile getirmekte ve bundan dolayı onların gaybî haberlere muttali olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında onların tabiatında bulunan istidatla da bu haberlerin alınabileceğini söylemektedir. Ancak “Andolsun ki biz, (dünyaya) en yakın olan göğü kandillerle donattık. Bunları şeytanlara atış taneleri yaptık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık.”⁸¹ ayetinin nazil olmasından sonra gaybî bilgilerin kâhinler tarafından verilmesinin önünün kesildiğini belirtmektedir. Zira güneş çıktıktan sonra nasıl ki yıldızların ışığının bir hükmü kalmıyorsa peygamberlik geldikten sonra da bu ilim ve bilgilerin nuru söner. Çünkü vahyin nuru, yanında olan her nurun aydınlığını karartan en büyük nurdur.⁸²

Sonuç

İbn Haldûn, İslamî ilimler ve sosyal bilimler gibi birçok alanda ilmî birikime sahip külli bir alimdir. Birçok alanda eser telif etmiştir. Zamanının ilmî problem ve sorunlarına katkı sunmuştur. Eserlerinden biri olan Mukaddime’nin etkisi kendi zamanını da aşarak bugüne ulaşmıştır.

77 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/226.

78 İbn Manzûr, “Gyb”, 1: 654.

79 İsfahanî, “Gyb”, 1105.

80 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/217.

81 el-Mülk 67/5.

82 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/248.

Peygamberlerin Allah ile insanlar arasında elçiler olduğunu belirten İbn Haldûn, onların günahattan korunmalarını, şerefli bir soydan gelmelerini ve mucizeler göstermelerini peygamberlerin peygamberliklerinin bir belgesi olarak görmüştür. Ruhları sıradan insanların ruhu, velilerin ruhu ve peygamberlerin ruhu olarak üçe ayıran İbn Haldûn, en üst seviyede peygamberlerin ruhlarının olduğunu belirtmiştir. Zira onlar Allah'tan vahiy alırlar ve adeta bu şekilde melekleşirler. O, peygambere çingirak sesiyle gelen vahyin en zor gelen vahiy olduğunu ifade etmiş ve bu tür vahyin de ona remz ve işret yoluyla geldiğini belirtmiştir. Bunun yanında o, Cebrail'in insan suretine girerek de vahiy getirdiğini beyan etmiştir.

Rüyanın gaybî alemlere ulaşmadaki rolüne değinen İbn Haldûn, rüyaların nübüvvetin bir parçası olduğunu zikretmiştir. Mucizenin ortaya çıkma keyfiyeti ve peygamberlerin davalarının sadakatine delâleti hakkında kelamcıların ve mutezilenin görüşlerini aktaran İbn Haldûn, Mutezilenin görüşüne katılmayıp kelamcıların görüşlerine meyletmiştir. Mucizenin meydana gelmesini peygamberlerin peygamberliklerinin bir ispatı olarak izah etmiştir. Bu durumu da mucizenin sihir ve kerametten farkı olarak görmüştür. Gaybî Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini, ancak kendilerine bilgi verilen peygamberlerin gaybden haber verebileceklerini ifade etmiştir.

Kaynakça

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. "Acz". *el-Mu'cem'ul Müfrehes li'l-Elfazi'l Kur'an'il-Kerim*. 446. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Adıvar, Abdülhak Adnan. "İbn Haldûn", *İA*. 5/2: 739-740. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Akbulut, Ahmet. *Nübüvvet Meselesi Üzerine*. Ankara: Birleşik Yayınları, 1992.
- Bekiryazıcı, Eyüp. "Şihabuddin Sühreverdî'nin Nübüvvet Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014): 117-128.
- Buharî, Muhammed b. İsmâil. *Sahih-i Buhârî*. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Bulut, Mehmet. "İsmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Bulut, Halil İbrahim. "Mucize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 350-352. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdülğafur Attâr. Beyrut: Daru'l-ilm, 1987.
- Çelebi, İlyas. "Rüya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 306-309. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Çelebi, İlyas. "Sihir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 170-172. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- Görgün, Tahsin. "Mukaddime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 118-120. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru sadr, 1414h.
- İsfehânî, Ragıb. *Müfredât*. Çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahib-i Müslim*. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Teber, Hatice, *Harici-İbâdi Tefsir Geleneği Hüd b. Muhakkem el-Hevârî ve Tefsiri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 538-543. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Uludağ, Süleyman. "Keramet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 265-268. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Nübüvvet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33: 279-285. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 440-443. Ankara: TDV Yayınları, 2007.